

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Saqakhaneh of Ardabil – Suleiman Shah Mosque through
Time and History
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

سقاخانه اردبیل - مسجد سلیمان شاه در گذر زمان

شهره جوادی^۱، رضوان قلیزاده طیار^{۲*}

۱. استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۹

چکیده

بیان مسئله: مکان‌های آیینی ایران در اثر تغییر و تحولات سیاسی-اجتماعی، اقدامات تجددگرایانه و بازسازی‌های حساب نشده، دچار تحریف در بیان هویت و نیز انحراف در راستای فکری تأثیرگذارنده برای ساخت بنا شده‌اند. به طوری که در برخی نمونه‌های مطالعاتی حتی با ظهور بازتعریفی جدید، اصل موضوع دچار آلودگی مفاهیم شده و به مرور زمان آن مفاهیم تغییر یافته جایگزین بنیان‌های اعتقادی اصیل شده‌اند. شهر اردبیل به لحاظ تجربه تاریخی، سیاسی و آیینی کهن نشانه‌هایی از این هویت‌های تغییر یافته را به صورت نهان و آشکار در خود دارد. عبادتگاه سقاخانه در این شهر به علت هم‌عصری زمان احداث آن با پایه‌گذاری حکومت شاه اسماعیل صفوی که دوره عطف و تغییر اعتقادی در سرزمین ایران محسوب می‌شود و نیز به لحاظ جایگاه مکانی بنا که با مجموعه تاریخی بقعه شیخ صفی‌الدین هم‌جوار انتخاب شده، قابلیت بالقوه‌ای برای بررسی چگونگی احداث و مطالعه ویژگی‌های محیطی پیرامون بنا را داشت. **هدف پژوهش:** پژوهش حاضر، با هدف بررسی میزان تأثیر آیین‌ها و کهن‌الگوهای تاریخی جهت تصمیم‌گیری برای انتخاب موقعیت بنای عبادتگاه‌ها، اقدام به مطالعه موضوع کرد. **روش پژوهش:** رویکرد مطالعه در این پژوهش از نوع کیفی و چهارچوب آن در قالب توصیفی-تحلیلی نگاشته شده و جمع‌آوری اطلاعات با شیوه کتابخانه‌ای به همراه تحقیق میدانی انجام شده است. این تحقیقات به صورت انجام مصاحبه‌های حضوری از افراد محلی که مطلع به تاریخ و گذشته مکان موردنظر بودند، صورت گرفت. در این پژوهش، فرضیه بر این مبنا استوار بود که انتخاب محل احداث معابد تحت تأثیرات اعتقادات کهن یعنی باورها و آیین‌های پیش از زرتشت که به حضور عناصر طبیعی مانند آب و درخت در جوار پرستشگاه‌ها تأکید و تکیه دارد. **نتیجه‌گیری:** نتایج به دست آمده نشان داد که الگوهای مفروض برای احداث بناهای عبادی در آیین مهر و آناهیتا، انطباق با معیارهای محیطی و ظاهری بنای عبادتگاه سقاخانه را داراست. **واژگان کلیدی:** سقاخانه اردبیل، مجموعه شیخ صفی‌الدین، آیین و باور، آناهیتا، اماکن مقدس.

مقدمه

است. به دلیل غنای تاریخی شهر اردبیل و در نظر گرفتن این نکته که شناخت بیشتر ریشه‌های اعتقادی و آیینی اصیل در ترفیع دیدگاه فرهنگی جامعه تأثیر به‌سزایی دارد، بررسی تاریخچه بناهایی با قدمت و میزان توجه بالا مثل سقاخانه اردبیل، اهمیت پژوهش در این خصوص را تبیین و آن را حائز التفات می‌کند. هدف این پژوهش مطالعه ویژگی‌های مکانی محل احداث بنای سقاخانه در

عبادتگاه سقاخانه اردبیل معروف به مسجد سلیمان شاه، کانون توجه قشر عظیمی از ساکنان این شهر است. عامل ایجاد این حجم از توجه دلایل بسیاری دارد، اما نکته حائز اهمیت موقعیت مکانی بنا و علت انتخاب محل احداث آن

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۱۷۵۸۹۴۱، rezvan.tayyar@ut.ac.ir

اسلامی ایران پرداخته و نمونه‌های بسیاری از مکان‌های مقدس زیارتی را معرفی کرده است. پژوهش حاضر با ایجاد تفاوت در موقعیت جغرافیایی به بررسی همان اصول در موقعیت مکانی متفاوت یعنی عبادتگاه سقاخانه اردبیل شناخته شده به عنوان مسجد سلیمان‌شاه می‌پردازد.

ادیان و معبد

ایرانیان باستان پیش از آنکه نیایشگاه و معبدی داشته باشند بر اساس باورهای طبیعت‌گرا، عناصر زمینی و آسمانی را همچون کوه، درخت، آب، ماه و خورشید محترم شمرده و با رسوم و آداب ویژه به نیایش می‌پرداختند. بر این اساس، بعدها بنای معابد در جوار عناصر طبیعی مثل چشمه، رود، درختان کهن‌سال، در دامنه یا بر بلندای کوه‌ها و تپه‌ها شکل گرفت. مهم‌ترین عامل در بقای اعتقادات و باورهای مردم، کالبد بخشیدن به آن‌ها در قالب معابد و زیارتگاه است که عموماً در کنار عناصر مقدس طبیعت، بنا می‌شوند. مقاله پژوهشی «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی-آیینی شهرستان بانه» در بیان علت تشابه عبادتگاه‌ها، به هم‌ریشه بودن ساختار این اماکن با باورهای اساطیری ایران باستان که بازتاب‌دهنده کیفیات مثبت محیطی بودند یعنی اسطوره‌های سه‌گانه طبیعت - کوه، آب و درخت - نسبت داده شده است (مخلص، فرزین و جوادی، ۱۳۹۲، ۳۳). ملاحظه موقعیت مکانی معابدی با گذشته کهن و ریشه‌دار در آیین مهر اصول بنیادینی را از اعتقادات پیروان آن باورها آشکار می‌سازد که در این خصوص مهرداد بهار اذعان داشته ساخت معابد در نزدیکی آب جاری یا بر روی آب‌انبار به این دلیل انجام می‌شده است تا عبادت‌کنندگان بتوانند پیش از ورود به معبد تن را در آبدانی کنار معابد شسته و روان را بپالایند (بهار، ۱۳۷۷، ۹۷-۹۸). گذر زمان همراه با سقوط و ظهور اعتقادات در جوامع بشری همراه بوده است. این افت‌وخیزها سبب استحاله در آیین‌ها و رسومات پیروان ادیان مختلف شده است. چنانکه می‌توان آشکارا مشاهده کرد شاکله ظاهری آیین‌های کنونی از تاروپود باورهای پیشین بافته و استوار شده است. «جوادی» در این‌باره می‌نویسد «بیشتر بناهایی که در دل کوه‌ها، کنار چشمه‌ها و درختان مقدس بنا شده و نیایشگاه نیاکان ما بوده‌اند و تا امروز نیز زیارتگاه زرتشتیان و مسلمانان است، طبق شواهد بسیار پرستشگاه مهر و آنهیتا بوده که در مسیر تاریخ و با ظهور ادیان جدید دچار دگرگونی شده‌اند تا مناسب با عملکرد آیین نو باشند. بسیاری از این اماکن که امروز با نام چهارطاقی، آتشکده، امامزاده و یا مقابر پیران و بزرگان مشهورند، به گذشته‌هایی دور و آیین‌های جاری نیایش آب، آتش و آفتاب در زمان خود بازمی‌گردد» (جوادی، ۱۳۸۶، ۱۳). با استمرار فرازوفرودهای صورت‌گرفته

اردبیل است. پرسش پژوهش مبنی بر اینکه تا چه حد الگوها و معیارهای شناخته‌شده از آیین و مراسم کهن پیش از زرتشت - مهر و آنهیتا و نشانه‌های آن یعنی حضور درخت و آب در کنار پرستشگاه‌ها، در انتخاب محل احداث بنای عبادتگاه سقاخانه مطابقت دارد، بررسی موضوع را مدنظر قرار داده است.

روش پژوهش

پژوهش پیش رو از نوع کیفی است که به صورت توصیفی-تحلیلی به مطالعه موضوع می‌پردازد. ابزار گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی در قالب تهیه مصاحبه از افراد آگاه و آشنا به گذشته تاریخی-معماری این بنا صورت گرفته است. افراد مصاحبه‌شونده ساکنان محله و در همسایگی عبادتگاه سقاخانه اردبیل بودند که از سوابق آن اطلاعاتی در ذهن دارند.

فرضیه

سقاخانه اردبیل در جوار مجموعه شیخ صفی‌الدین که پیرامون آن‌ها، برگزاری آیین‌های مذهبی ویژه از گذشته تاکنون صورت می‌گیرد و ارتباط چنین آیین‌هایی با رودخانه و قنات، از ویژگی‌های نیایشگاه در ایران باستان محسوب می‌شود که غالباً در جوار آب‌های روان درختان کهن‌سال و چشمه‌سارها بر پا می‌شدند.

پیشینه پژوهش

حوزه مطالعات آیینی و تاریخی اردبیل، بسیار گسترده و حاوی تحقیقات و پژوهش‌های علمی فراوان است. منابع علمی و پژوهشی که در این خصوص می‌توان اشاره کرد؛ مقاله «نقدی بر اماکن مذهبی-آیینی ایران با تکیه بر پیشینه تاریخی آن»، (جوادی و ملاصالحی، ۱۳۹۶) که در آن به تغییرات و تحولات صورت گرفته در سازه و بنای معابد پرداخته شده است. همچنین مقاله «بازخوانی روایت باستانی آب و درخت در دوران اسلامی ایران»، (جوادی، ۱۳۹۲) به بررسی عوامل دخیل در انتخاب موقعیت بناهای عبادی در آیین‌های پیشین پرداخته است. مقاله، «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی-آیینی شهرستان بانه» (مخلص، فرزین و جوادی، ۱۳۹۲) به مطالعه موردی عوامل آیینی برای عبادتگاه موجود در شهرستان بانه می‌پردازد. دستاورد کلی این پژوهش‌ها به‌نوعی بیان روند تاریخی استحاله مکان‌های عبادی کهن که براساس اصل ارتباط مستقیم معبد با عناصر طبیعی ساخته شده بودند به مکان‌های عبادی نوین را بازگو می‌کند. کتاب «سه‌گانه منظر ایران» (منصوری و جوادی، ۱۳۹۹) به طور مشروح به تداوم باورهای کهن در دوران

شیخ صفی‌الدین اردبیلی در میان دیگر آثار تاریخی دوره اسلامی برجسته‌تر شود (یوسفی و گل‌مغانی‌زاده اصل، ۱۳۹۰، ۱۲).

صفویه در اردبیل، وجه‌تسمیه عنوان «شاه» و «پیر»
 شیخ صفی‌الدین اردبیلی^۴ معروف به «وحید آفاق» و جد شهریاران صفوی از مشایخ معروف سده هشت هجری است که اندکی بعد از مولانا جلال‌الدین^۵ در شهر اردبیل پیشوائی یافت و از نوادگان امام موسی کاظم (ع) محسوب می‌شود. زمان حیات وی، مصادف با حاکمیت دو تن از ایلخانان مغول، سلطان «محمد خدابنده» معروف به «الجایتو»^۶ و فرزندش «ابوسعید بهادر خان»^۷ است. وی در عصری که کسی جرأت اعتراض به حاکمان وقت را نداشت به اوج شهرت و قدرت روحانی رسید و نهایتاً به یکی از مؤثرترین شخصیت‌های مذهبی در تاریخ ایران تبدیل شد.

رواج تصوف و جایگاه ویژه عرفا و صوفیان در عصر صفوی، با ظهور شیخ صفی‌الدین اردبیلی زمینه مساعدی برای تشکیل حکومت ملی ایران توسط نوادگان او و ظهور شیوه‌های هنری تبریز، قزوین و اصفهان که همه آنها لایه‌های هنری و صنعتی سبک صفویه هستند، به وجود آمد (همان، ۲۱).

وجود عناوینی چون پیر، شاه، مرشد، رهبر، بزرگوار، سلطان، شاهزاده و آقا حاکی از تداوم آیینهای پیشین و در واقع این القاب به‌منزله همان بزرگان و مغان ایرانی بوده‌اند که در دوران بعدی و با دین و آیین‌های نو، در فرقه‌های مختلف جایگاه خویش را حفظ کردند و تاکنون پابرجا است. چنانکه حضرت علی (ع) با لقب شاه نجف خوانده می‌شود. بر این مبنا، القاب شاه و پیر که از اصطلاحات تصوف و عرفان است، با شیخ صفی‌الدین و اولاد او در اردبیل ظهور نیافته، بلکه پیش از آنها نیز طریقت در این شهر رواج داشته و شیوخ و اقطاب بزرگی در آنجا زندگی زیسته‌اند که مدفن آنها، مزار و مطاف رهروان عرفان و از جمله خود شیخ صفی بوده است. محیط عرفانی آن دوران اردبیل در پیدایش روح تصوف در این عارف ربانی اثر انکارناپذیری داشته و عبادت و گوشه‌نشینی در مقابر پیر میندیش، پیر گنجه گول و پیر ابوسعید در کمال معنوی و پختگی نفسانی او عامل مؤثری بوده است.^۸ آشنایی با شاهان و پیران معروف اردبیل که امروز هم در این شهر شهرت دارند و برخی از محلات نیز بنام این بزرگان است، روشن‌گر بسیاری از رموز و معانی دینی است که در باورهای کهن مردم بوده و در گذر زمان برجای‌مانده است (باباصفری، ۱۳۷۰، ۱۸۵).

بعد از شیخ صفی‌الدین نیز اردبیل از مراکز مهم تصوف و عرفان باقی ماند چنانکه وجود اقطابی مانند شیخ «صدرالدین موسی» و خواجه «علی سیاه‌پوش» و جانشینان آنها که

در طول زمان برای پیروان ادیان کهن، مفاهیم اعتقادی آنان نیز دچار بازتعریف‌شدگی و در نهایت اطلاق هویتی نامربوط با ریشه اولیه به آن همراه بوده است. این هویت‌های جدید، جایگزین مبانی اولیه آیین‌ها و رسومات تقلیدشده از باورهای کهن شده‌اند. «آیین و رسوم در زمان‌های مختلف همراه با دین و باور جدید، بار معنایی تازه به خود می‌پذیرد. اینکه آیین‌ها از گذشته‌های دور تاکنون در میان قومی پایدار باقی‌مانده نشان از حقیقت و نکته‌ای مفید دارد که در طول تاریخ و در ادیان و باورهای مختلف بر آن تأکید شده است. از جمله رسوم مربوط به بزرگداشت آب و گیاه که با زندگی و سلامتی انسان‌ها پیوند داشته است» (جوادی، ۱۳۹۲، ۴۷).

اردبیل در تاریخ و سیاست

بعضی از مورخین معتقدند که حیات شهر اردبیل از زمان زرتشت برقرار بوده است. بنا به نظر برخی از آنان کلمه اردبیل یا آرتاوایل از دو کلمه زرتشتی آرتا به معنی مقدس و ویل به معنی شهر ترکیب یافته و احتمالاً این شهر محل تکوین و رشد پیامبر دین زرتشت بوده است. کاوش‌های باستان‌شناسی سال‌های گذشته دیوارهای خشتی دوره اشکانیان را از زیرخاک آشکار کرده و این موضوع را نمایان می‌سازد که جمعه مسجد اردبیل بر روی یک آتشکده دوره ساسانی بنا شده است. همچنین سفالینه‌ها و سایر اشیاء موجود در موزه‌های تاریخی جهان از جمله موزه «آرمیتاژ»^۱ «سن پترزبورگ»^۲ (استالینگراد)^۳ قدمت تاریخ تمدن در این شهر را تا دو هزار سال قبل از میلاد به اثبات می‌رساند. از قدیمی‌ترین آثار که در این شهر باقی است ویرانه آتشکده ساسانیان در قریه آتشگاه در ۱۵ کیلومتری اردبیل است (شکوری و پرویند، ۱۳۷۸، ۹-۱۰).

شهر اردبیل در اوایل دوره اسلامی جایگاه مذهبی و سیاسی دوره قبل از اسلام خود را حفظ کرد و در آیین جدید دارالاماره آذربایجان قلمداد می‌شد به طوری که در قرون بعدی حکمرانی دین اسلام، همچنان مرکز مذهبی و عرفانی ایران مورد حساب واقع می‌شده است. این شهر در سده هشت هجری قمری با عنوان مذهبی دارالارشاد، دارالشرع و از اواخر همین سده تا عصر قاجار با اشتها به «دارالامان» در ردیف دو یا سه شهر پررونق زیارتی شیعیان، اعتبار مذهبی و سیاسی والایی داشت. با ظهور شیخ صفی‌الدین اردبیلی و نوادگان وی تا زمان بنیان‌گذاری دولت صفوی، اردبیل به یکی از کانون‌های مهم مذهبی در میان شهرهای بزرگ این دوره تبدیل شد. خیزش نهضت صفوی از این شهر و نقش مؤثر نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی در تاریخ نوین ایران سبب شد تا نام اردبیل در تاریخ ایران و نام مجموعه مذهبی

معروف به طشت‌گذاری^۹ است. در این مراسم در طشت‌های برنجی حاوی آب کنار شمع‌های روشن در محوطه مسجد اقدام به برگزاری مراسم آیینی و عزاداری برای ماه محرم می‌نمایند. دلیل آن را هم می‌توان به خاطر هم‌جواری مکانی با مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین عنوان کرد. منبع دقیق نام‌گذاری این عبادتگاه تا به امروز محرز و مشخص نیست. برخی بر این باورند که سلیمان نام برادر شاه اسماعیل صفوی بوده است که به بنای این عبادتگاه اطلاق شده است. در نقطه مقابل عده‌ای معتقدند که لقب شاه اسماعیل، سلیمان‌شاه بوده و به همین لحاظ مسجد مذکور «مسجد سلیمان‌شاه» نام‌گذاری شده است. در بررسی عناصر طبیعی پیرامون این محوطه تاریخی می‌توان اشاره کرد که در شهر اردبیل رودخانه‌ای به نام «بالقلو» جریان دارد که دارای آب کافی و سیلابی در طول فصل بهار است. از آن رودخانه رشته دیگری بنام «نهر سلاخ خانه» یا «کشتارگاه» منشعب می‌شده است. این نهر در تابستان باغات و خانه‌های اطرافش را آبیاری می‌کرد و آسیابی که در قسمت پایینی بسترش در محدوده تکیه منصور، به اسم «دئیرمان بوئینی» یعنی گردن آسیاب، وجود داشته را به جریان می‌انداخته است. مجموعه بقاع شیخ صفی به فاصله چند ده متر از این نهر واقع شده است. علاوه بر این، آثار قنات آب که به وسیله تنبوشه‌های سفالی با اصول معماری خاص خود جهت انتقال آب به طور زیرزمینی به محل‌های لازم از جمله خود بقاع و مسجد سلیمان‌شاه استفاده می‌شده، وجود دارند و هنوز در حفاری‌های انجام‌شده به چشم می‌خورند. موقعیت سقاخانه حضرت ابوالفضل در ضلع جنوب‌غربی بقعه، در یک قرن گذشته سه بار تغییر محل، تعویض، مراحل تخریب، مرمت و تکمیل مجدد را تجربه کرده است (ابی‌زاده و جدی، ۱۳۹۸، ۲-۱).

براساس مدارک موجود، در زمان صفویه مابین محل امروزی سقاخانه تا میدان عالی‌قاپو، باغی بزرگ به نام «اسفریس» وجود داشته است. شاه اسماعیل صفوی در هنگام مرگ در گردنه صائین سراب بر اثر مرض تیفوئید چند مورد را در وصیت‌نامه خود برای مریدانش تصریح می‌کند؛ که به شرح ذیل اشاره می‌شود:

«پس از دفن من در نزد جدم در باغ اسفریس و گذاشتن صندوق مقبره، گنبد آن را احداث کنید و درب کوچکی در آن تعبیه کنید که در صورتی که دشمنان حمله کنند نتوانند جسم و مقبره مرا با خود ببرند».

«در بالای گنبد مقبره من پنج شمشیر تعبیه کنید که نشان‌دهنده این امر باشد که من به زور شمشیر ایران پنج قسمتی را یک تکه و یک ایران کردم».

می‌توان گفت که در همین محدوده ضلع جنوب‌غربی

وارثان بالاستحقاق خرقة و سجاده شیخ صفی‌الدین بودند، این نقطه را مرکز دایره طریقت نگهداشت؛ اما امروزه نه‌تنها از حالات و شخصیت عرفانی بزرگ این حدود اطلاعی در دست نیست، حتی قبور و مدفن آن‌ها نیز جز چند تن، برای عموم شناخته شده نیست. مجموعه اماکن معروف در اردبیل، مزار پنج پیر مشهور است که عبارت‌اند از پیر عبدالملک، پیر ابوسعید، پیر شمس‌الدین، پیر زرگر و پیر مادر و نیز مزار دیگری در جنوب شرقی شهر بر بالای تپه‌ای که آن را پیر سحران می‌نامند. این تپه حدود ۳ کیلومتر از شهر فاصله دارد.

غیر از این پیران، شاهان اردبیل نیز درخور مطالعه و تحقیق هستند ولی مدارک قابل توجهی در این باره در دست نیست. شاه، با اصطلاح عرفانی، در بعضی از سلسله‌های تصوف به‌عنوان قطب و مرشد اول شناخته می‌شود مثل «شاه نعمت‌الله ولی» یا «سلطانعلی شاه گنابادی» و «صفی‌علیشاه تهرانی». همان‌گونه که در اردبیل این عنوان در نام مسجد سقاخانه به‌صورت مسجد سلیمان‌شاه و یا معصوم شاه به کار رفته ولی در برخی از سلسله‌ها اطلاق این عنوان به مرشد بزرگ دیده نمی‌شود که سلسله مربوط به شیخ صفی‌الدین اردبیلی هم از آن جمله است. الگوی این نام‌گذاری‌ها در محله‌های اردبیل بر مبنای شرایط مکان زندگی و یا دفن آن بزرگان بوده است که در دو دسته به شرح ذیل است:

• پیرها

آن‌ان اصولاً در منطقه حیدری‌های اردبیل ساکن بوده‌اند که این محلات عبارت‌اند از؛ پیر عبدالملک، پیر شمس‌الدین، پیر مادر، پیر زرگر، پیر ابوسعید و نیز پیری از اجداد خاندان صفوی است. قبر او به صورت هشتی ضربی بوده و از لحاظ موقعیت مکانی، واقع در جنب حمام حاجی رحیم (پیر) است.

• شاهی‌ها

محله‌های شاهی‌ها که در منطقه نعمتی‌های اردبیل سکنی داشتند، عبارتند از: زینلشاه (زینال شاه)، اقلیم شاه (ایلدیریم شاه)، عبدالله شاه، معصوم شاه، سلیمان‌شاه و چراغ علی شاه که همه این محلات در منطقه اطراف تپه، بلندی وسط و شمال اردبیل بنام قبلان واقع شده‌اند. نام‌های آن محله‌ها عبارت‌اند از: محله گازران، چشمه باشی، تزک میدان، محمدیه، قاجاریه، چراغ علی.

بنای مسجد سلیمان‌شاه در گذشته

عبادتگاه مسجد سلیمان‌شاه که معروف به سقاخانه اردبیل است، به صورت بنای مسجدی در جنوب‌غربی مجموعه مذهبی شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی واقع شده و آنگونه که مسئول مسجد، آقای شعبان کلاهی اظهار می‌کند دارای قدمتی حدود ۴۳۰ ساله به‌خصوص در برگزاری مراسم

سال بعد نیز مقداری از خانه حد جنوبی مسجد خریداری و در راستای تأمین فضای سرویس بهداشتی و وضوخانه، ضمیمه بنای مسجد شد. این مسجد اکنون مفروش به فرش‌های هریس شده و اخیراً به نام سقاخانه حضرت ابوالفضل (ع) شناخته می‌شود. در روز عاشورا و سایر ایام مربوط به مراسم سوگواری در این محل، عزاداران اقدام به برگزاری مراسم و آیین‌های مربوطه می‌نمایند.

تحلیل و مقایسه شواهد

ملاحظه تغییرات صورت گرفته در محیط پیرامون بنای سقاخانه اردبیل به‌خصوص در مقطعی از تاریخ معاصر، مؤید عوض شدن شدید ویژگی‌های طبیعی مربوط به محل احداث این عبادتگاه است. کما اینکه تغییرات اجتماعی نیز به نوبه خود آسیب‌هایی وارد کرده‌اند. چنین می‌توان گفت که محتوای این پژوهش، مناسب با مقالات علمی پیشین است که به تغییرات حادث شده در بناهای آیینی اشاره کرده‌اند و از این لحاظ هم‌راستای رویکرد پژوهش‌های مذکور است؛ اما در رویکرد دیگر موضوع، اصول اعتقادی و آیینی رعایت شده کهن در احداث بناهای عبادی که نمونه‌هایی از آن‌ها مورد بررسی و تأیید علمی قرار گرفته‌اند، برای این بنا از سوی باورمندان شهر اردبیل در احداث ساختمان آن که حتماً محل احداث عبادتگاه منوط به حضور عناصر طبیعی در جوار معبد باشد را نشان نمی‌دهد. به همین منوال ظواهر تاریخی بیان شده از موقعیت عوامل طبیعی، فاصله بسیار دورتری به مکان این عبادتگاه را منعکس می‌کند. ضمن بیان اینکه آن عوامل مثل درخت، در قالب باغ در اطراف مجموعه آرامگاهی شیخ صفی بوده است و نه در جوار بنای مسجد سلیمان‌شاه. آب نیز در فاصله دورتری به شکل نهر برای شست‌وشوی روزمره مردم محله مورد استفاده قرار می‌گرفته نه برای مصارف آیینی و عبادی سقاخانه. جوادی معتقد است از آنجاکه برخی از معابد کهن مکان‌های مقدس امروزی هستند، به دلایلی از محل اصلی خود فاصله گرفته و با شرایط و طبیعت گذشته مطابقت ندارد، اما با شواهد و اسناد تاریخی می‌توان به ردیابی اصل و ریشه آن‌ها پی برد. چنانکه حضور باغ و نهر آب در جوار مجموعه شیخ صفی می‌تواند به منزله همان آب و درخت مقدس باشد که در گذشته برای تطهیر، وضو، غسل و همچنین مصارف روزمره کاربرد داشته است. استفاده از چشمه، قنات و رودخانه همواره برای آب مصرفی مردم و تطهیر بوده از این‌روست آلودن آب در دین زرتشت و اسلام گناه محسوب می‌شود چنانکه قطع درختان (جوادی، ۱۳۹۸). از نظر نباید پنهان داشت که بناهای عبادی بسیار کهن‌تری نسبت به سقاخانه یا همان مسجد سلیمان‌شاه در اردبیل وجود دارند که بعدها استحاله

باغ اسفریس (محوطه بقعه شیخ صفی) مسجدی با اسم سلیمان‌شاه وجود داشته که با لقب شاه اسماعیل نام‌گذاری شده است. این عمل توسط اهل طریقت و تصوف صورت گرفته است به‌گونه‌ای که تعدادی از مساجد شهر را بنام‌هایی با پسوند شاه و یا با پیشوند پیر مسما نموده‌اند تا اسم پیر و قطب اهل طریقت از یادها فراموش نشود. هم‌اکنون نیز بعد از چند قرن عنوان این مکان‌ها به همین نام‌های مسما شده باقیمانده است.

تغییرات و تحولات در سازه معابد

در ایران بناها و اماکن مقدس همانند هم‌تایان خود در جوامع دیگر جهان، تحت تأثیر تغییرات و اعمال شرایط ویژه بوده است. جوادی در خصوص آسیب‌های برجای‌مانده از این حوادث به عوامل اجتماعی و طبیعی اشاره کرده و می‌نویسد طی سال‌های اخیر بدون توجه به شرایط اقلیمی و بدون توجه به زیبایی‌شناسی بنا، تغییراتی در مواد، مصالح، معماری و تزیینات بناها داده شده است. اقدامات شتاب‌زده و اعمال تعمیرات به دور از کارشناسی‌های تخصصی روی این بناها آسیب‌های جدی به هویت، واقعیت و اصالت آن‌ها هم به لحاظ فرم (صورت)، هم محتوا (معنا) وارد آورده است. استفاده از مواد و مصالح نامناسب با فرم و ساختار این بناها که جایگزین آجر و چوب شده از جمله همین اقدامات و عملیات مرمتی غیراصولی و بی‌قاعده بوده است. در برخی اتفاقات طبیعی نیز این تغییرات در قالب تغییر مسیر آب‌های طبیعی چون چشمه، قنات و رودخانه اتفاق است که سبب شده عناصر آیینی شامل آب، درخت و بنای مقدس (چهارطاقی) که زمانی با دقت و آگاهانه در کنار هم چیده شده بودند، از یکدیگر جدا شده و نقش واقعی خود را از دست بدهند. به‌طوری‌که با شکلی مخدوش و معیوب در برابر ما ظاهر می‌شوند (جوادی و ملاصالحی، ۱۳۹۶، ۲۸).

مسجد سلیمان‌شاه (سقاخانه) نیز از این آسیب‌ها مصون نبوده و در سال ۱۳۳۸ هجری خورشیدی ضمن تعمیر (تصویر ۱)، با اهدای مقادیری از زمین‌های اطراف توسط ساکنین همسایه مسجد، مورد توسعه و گسترش محدوده واقع شده است. همچنین به پیروی از سازه مساجد قدیمی، سازه آجری‌ای با به‌کارگیری چوب و الوار در ساخت سقف آن مبادرت ورزیده شده است. این مکان تا اوایل انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ بدون استفاده قرار گرفته بود تا در دهه ۷۰ خورشیدی، آقایان شعبان کلاهی و مهندس کرامتی، با وجود ممانعت از سوی میراث فرهنگی جهت حفظ اصالت بنا، هر طور شده بود آن را کلاً تخریب و مسجدی با اسکلت فلزی با انتصاب گنبدی در بالای آن به همراه مناره‌هایی در قسمت بالایی درب ورودی احداث کردند (تصویر ۲). چند



تصویر ۱. مرمت بنای عبادتگاه سقاخانه در سال ۱۳۳۸. مأخذ: آرشیو نگارندگان.



تصویر ۲. نمایی از مسجد جدید الاحداث سلیمان شاه پس از تخریب و وسعت بخشی ارضی در هم جواری با بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی. مأخذ: آرشیو نگارندگان.

پیرزن، بانو، دایه و مام در سراسر ایران دیده می‌شود، پیش‌تر معابد آنهایتا بوده که تاکنون تقدس خود را حفظ کرده و مورد احترام است. بر این اساس اهمیت ویژه مسجد ابوالفضل - سقاخانه به پیشینه این مکان بازمی‌گردد که خانه و خانقاه شیخ صفی و سایر عناصر مجموعه بعدها در این مکان مقدس بنا شده است.

پی‌نوشت

۱. Hermitage Museum
۲. Saint Petersburg
۳. Stalingrad
۴. (زاده سال ۶۵۰-درگذشته سال ۷۳۵ هجری قمری)، پایه‌گذار خانقاه صفوی در اردبیل
۵. (زاده سال ۶۰۴-درگذشته سال ۶۷۲ هجری قمری)، شاعر و صوفی
۶. (زاده سال ۷۰۳-درگذشته سال ۷۱۶ هجری قمری)
۷. (زاده سال ۷۱۶-درگذشته سال ۷۳۶ هجری قمری)
۸. چرایی شکل‌گیری مجموعه شیخ صفی در جوار سقاخانه بنا بر روایتی از این قرار است که هنگام عبور شیخ از این مکان درویشی به مدح علی(ع) مشغول بوده، شیخ صفی چنان منقلب شده که بی‌هوش و نقش زمین می‌شود. پس از بازگشت به حال عادی می‌گوید: من همین جا خانه‌ای می‌سازم و این نقل همچون بسیاری از روایات رایج در مورد اماکن مقدس اسلامی و زرتشتی معمولاً به‌واسطه درخت و چشمه مقدس ریشه در تقدس مکان دارد. حال این ماجرا به‌واقع روی داده باشد یا داستان‌سرایی محسوب شود، تغییری در اصل قضیه مبنی بر این‌که مکان سقاخانه یا مسجد ابوالفضل جای مهمی بوده که احتمالاً مدیحه‌خوانی و دیگر آیین‌ها مرسوم بوده است، نمی‌کند؛ بنابراین نمی‌توان به‌سادگی از این نکته بگذریم که به‌طور اتفاقی شیخ صفی از آنجا عبور کرده و بعد خانه‌ای در آن مکان ساخته باشد. در مورد محل آن خانه و محل عبادت شیخ صفی امروزه اطلاعی در دست نداریم، اما در خصوص خانه‌ای که در جوار ورودی درب شهیدگاه مجموعه شیخ صفی که سال‌ها جلوی آن شمع روشن می‌کردند در طی مصاحبه‌ای با آقای دکتر «مجتبی رضازاده اردبیلی» که زنجیروار به هم مرتبطند و حاکی از تقدس این مکان از دوران باستان تاکنون دارد، موارد را جویا شدیم که به شرح ذیل بیان شده است (رضازاده اردبیلی، ۱۴۰۰).

«این‌که چهار بنای دینی پهلو به پهلو هم ساخته شدند به دلیل موقعیت مهم مکانی آن بوده است. مسجد حاجی فخر پشت مجموعه شیخ صفی که متعلق به اهل طریقت است و اساساً فاقد محراب مشخصی است همانند مسجد جنت‌سرا به‌عنوان عبادتگاه چهارم پس از مسجد عالی‌قاپو، بقعه شیخ صفی و مسجد سلیمان‌شاه در این محوطه واقع شده است. در خصوص این‌که موقعیت مکانی بقعه شیخ صفی محل مهمی بوده است می‌توان اشاره کرد که بر طبق توصیفات کتاب «اردبیل در گذرگاه تاریخ» نوشته آقای «بابا صفری» چنین ذکر شده است که دروازه اسفیریس در این مکان واقع بوده است که امروزه زیر آسفالت خیابان کنونی مدفون است و همچنین دروازه عالی‌قاپو در همین مکان واقع بوده است. عبادتگاه شیخ صفی واقع در محوطه‌ای خارج از ساختمان مقبره بوده است که در سال‌های اخیر طی کاوش‌های باستان‌شناسی از زیر خاک بیرون آورده شده و بازطراحی شده است که اخیراً به محوطه مجموعه شیخ صفی ادغام‌شده و در یال مقارن با خیابان مجموعه، در آن سوی کوچه ورودی مسجد سلیمان‌شاه قرار داشته است.»

۹. در مراسم طشت‌گذاری و دیگر رسوم مشابه آن در نقاط مختلف ایران، برافروختن شمع و نذر و نیاز و قربانی همه برآمده از باورهای پیش از اسلام و حاکی از تقدس آب، آتش و گیاه است که در سنت‌های مذهبی و ملی از گذشته تا حال پابرجا است. همان‌طور که شمع، گل، سبزه، آب، نذر و دعا در مراسم نوروز و سفره‌عقد، در آداب و آیین عزای حسینی نیز دیده می‌شود. البته مراسم و آیین‌های خاص در جوار اماکن مقدس و مهم از این قبیل در بیشتر شهرهای ایران وجود دارد؛ از جمله مسجد امام حسن در نزدیکی حرم حضرت معصومه (س) - قم، مسجد محدثین در

پیدا کرده و تبدیل به مسجد شده‌اند، اما اما دلایل خاصی باعث رجوع و توجه بیشتر این بنا نسبت به بناهای دیگر شده است. یقیناً یکی از علل، شیوه شهرسازی اردبیل است که برای عدم تداخل دسته‌های مردم و قفل‌شدگی معابر، برگزارکنندگان آیین‌های سنتی چاره‌ای جز حرکت در امتداد خیابان‌های شعاعی شهر را ندارد. همین امر سبب تحمیل مسیر به برگزارکنندگان آیین‌ها برای حرکت به سمت مرکز شهر می‌شود که در نهایت همه دسته‌ها در محوطه مسجد عالی‌قاپو به هم می‌رسند و این حضور ازدحام قابل‌توجهی را ایجاد می‌کند. نبودن بسترهای لازم برای پاسخگویی به نیازهای اقشار مردم در خصوص گسترش ارتباطات فردی و اجتماعی، باعث شده تا ازدحام صورت گرفته در ایام برگزاری مراسم آیینی، زمینه مناسب برای برقراری تعاملات و رفع نیازهای فردی و اجتماعی را فراهم سازد. با بهانه تماشای مراسم عزاداری، حضور اهالی خانه به‌صورت تشکیل تجمعات در سقف این مسجد، عامل پایه‌ریزی این نوع تعاملات شده و این فرصت غنیمت، بر ازدحام مضاعف و توجه بیشتر برگزارکنندگان و شرکت‌کنندگان مراسم دامن می‌زند.

نتیجه‌گیری

تغییر، زاینده زمان است و همین امر در خصوص باورها و عوامل طبیعی نیز صادق است. گذر زمان نه‌تنها تغییرات طبیعی را رقم می‌زند، تغییرات اعتقادی و آیینی را نیز به همراه دارد. ملاحظه و انطباق شواهد و مستندات به‌دست‌آمده در روند این پژوهش نشان‌دهنده رخداد تغییرات در ویژگی‌های محیطی بنای سقاخانه اردبیل است؛ شواهد و نشانه‌های آیینی مانند حضور عناصر طبیعی، آب (رودخانه) و درخت در جوار این مکان در گذشته‌های دور و بعدها تبدیل آن به نهر آب و قنات و باغی که در نزدیکی این مکان احداث‌شده، حاکی از تقدس بنای سقاخانه ابوالفضل و پیشینه آن، معبد آنهایتا است.

نام ابوالفضل نیز نشانه‌ای قابل توجه در خصوص نسبت سقاخانه با نیایشگاه ایزد بانوی آبهاست؛ چنانکه سقافارهای مازندران در مراسم عزای حسینی مأمنی برای توسل حاجتمندان به حضرت عباس (ع) است. تمام اهمیت خاص این مکان نسبت به سایر اماکن مقدس اردبیل حتی جمعه مسجد و رجوع ویژه مردم در مواقع مختلف و گردهم‌آبی در مراسم عزای حسینی و شکل‌گیری مجموعه شیخ صفی‌الدین در جوار آن به اهمیت والای مسجد و سقاخانه ابوالفضل بازمی‌گردد. بدیهی است که سقاخانه یادگاری بازمانده از دوران آنهایتاپرستی و با تقدس آب در ارتباط است، چنانکه بسیاری از عناصر و اماکن مقدس شامل چشمه، چاه، قنات و چارتاقی‌های آرامگاهی که به نام بی‌بی، خاتون، دختر،

- جوادی، شهره. (۱۳۹۸). *مصاحبه‌ای در خصوص رابطه دین و هنر*. پردیس هنرهای زیبا، تهران: دانشگاه تهران.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی. (۱۴۰۰). *مصاحبه‌ای پیرامون مستندات معماری و شهرسازی در خصوص عبادتگاه‌های اطراف مجموعه بقعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل*. گردآوری و تدوین: رضوان قلیزاده طیار. پردیس هنرهای زیبا، تهران: دانشگاه تهران.
- باباصفری، علی اصغر. (۱۳۷۰). *اردبیل در گذرگاه تاریخ*. (ج. ۲). اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل.
- مخلص، فرنوش؛ فرزین، احمدعلی و جوادی، شهره. (۱۳۹۲). *مزار پیرمیراد، منظر فرهنگی - آیینی شهرستان بانه*. *باغ نظر*، ۱۰(۲۴)، ۲۷.
- منصوری، سید امیر و جوادی، شهره. (۱۳۹۹). *سه گانه منظر ایرانی*. تهران: پژوهشکده نظر.
- یوسفی، حسن و گلمغانی‌زاده اصل، ملکه. (۱۳۹۰). *روضه وحید آفاق: گذری در تاریخ و هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*. اردبیل: یاوریان.

بابل - مازندران و بسیاری از زیارتگاه‌ها و مساجد در گیلان و مازندران و سایر نقاط ایران.

فهرست منابع

- ابی‌زاده، یوسف و جدی، منصور. (۱۳۹۸). *مصاحبه‌ای درباره تاریخچه عبادتگاه سقاخانه (مسجد سلیمان‌شاه) در اردبیل*. گردآوری و تدوین: جمشید قلیزاده طیار. اردبیل.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۷). *از اسطوره تا تاریخ*. تهران: نشر چشمه.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). *اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت، کوه)*. *باغ نظر*، ۴(۸)، ۱۲-۲۲.
- جوادی، شهره و ملاصالحی، حکمت‌اله. (۱۳۹۶). *نقدی بر اماکن مذهبی-آیینی ایران با تکیه بر پیشینه تاریخی آن*. *هنر و تمدن شرق*، ۵(۱۶)، ۲۳-۳۲.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۲). *بازخوانی روایت باستانی آب و درخت در دوران اسلامی ایران*. *هنر و تمدن شرق*، ۱(۱)، ۴۳-۵۰.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



نحوه ارجاع به این مقاله:

جوادی، شهره و قلیزاده طیار، رضوان. (۱۴۰۰). *سقاخانه اردبیل - مسجد سلیمان‌شاه در گذر زمان*. *باغ نظر*، ۱۸(۱۰۳)، ۴۱-۴۸.

DOI:10.22034/BAGH.2021.283919.4872

URL: http://www.bagh-sj.com/article_140740.html

